

Mateusz Wyrzykowski

Akademia Katolicka w Warszawie, Polska

ORCID: 0000-0002-1161-0002

mateusz.wyrzykowski5@gmail.com

Znaczenie terminu בית מדרש w Targumie Pseudo-Jonatana

The Meaning of the Term בית מדרש in Pseudo-Jonathan's Targum

ABSTRACT: One of the most important tasks of parents in ancient Israel was to impart knowledge of the Mosaic Law to their children. According to tradition, having gained basic knowledge at home, boys would attend school to continue their education of which the Bible offers little information. This information is provided by 7th century Targum Pseudo-Jonathan. The article analyzes the meaning of the term בית מדרש in Pseudo-Jonathan's Targum. This phrase does not occur in the Hebrew Bible. The author of the targum added it intentionally in fourteen verses of the Torah. The analysis of the meaning of this term in specific pericopes is to show the importance of school and give it an ancient character. The presented content leads to the conclusion that after the demolishon of the temple in Jerusalem, when the observance of the Law began to be the most important element in the religion of the Jews, the author of the Targum Pseudo-Jonathan wanted to show the origins of בית מדרש in the times of Abraham.

KEYWORDS: bjt mdrš, targum, Targum Pseudo-Jonathan, synagogue, Torah

ABSTRAKT: Jednym z najważniejszych zadań rodziców w starożytnym Izraelu było przekazanie wiedzy dotyczącej Prawa Mojżeszowego. Zgodnie z tradycją chłopcy po zdobyciu podstawowej wiedzy w domu szli do szkoły, gdzie kontynuowali naukę. Tekst Biblii bardzo mało mówi o samym procesie kształcenia. Informacje te podaje datowany na VII wiek po Chr. Targum Pseudo-Jonatana. Celem artykułu jest zaprezentowanie oraz przeanalizowanie znaczenia terminu בית מדרש w Targumie Pseudo-Jonatana. Zwrot ten nie pojawia się w Biblii Hebrajskiej. Autor targumu dodał go celowo w czternastu wersach Tory. Analiza znaczenia tego terminu w konkretnych perykopcach ma ukazać znaczenie szkoły oraz nadania jej starożytnego charakteru. Zaprezentowane treści prowadzą do wniosku, że po upadku świątyni w Jerozolimie, gdy przestrzeganie Prawa zaczęło stanowić najistotniejszy element w religii żydów, autor targumu Pseudo-Jonatana chciał wykazać początki בית מדרש już w czasach Abrahama.

SŁOWA KLUCZOWE: bjt mdrš, targum, Targum Pseudo-Jonatana, synagoga, Tora

Wprowadzenie

W zachowanych do naszych czasów tekstach targumów, midrasz czy Talmudu widzimy nacisk kładziony na przekazywanie wiedzy młodemu pokoleniu w starożytnym Izraelu. Według Talmudu proces ten miał trwać od urodzenia do śmierci mężczyzny (BT Suk 42a). Judah Goldin nazywa kolejne etapy kształcenia wręcz „hiperbolicznym” wysiłkiem, jaki naród wybrany wkładał w przekazanie tradycji kolejnym pokoleniom¹. Jednocześnie w wymienionych tekstach znajdujemy bardzo mało informacji o samym procesie kształcenia oraz organizacji szkół.

Niniejszy artykuł ma na celu zaprezentowanie i przeanalizowanie występowania terminu בית מדרש w Targumie Pseudo-Jonatana² w celu wykazania znaczenia przekazywania wiedzy w starożytnym Izraelu. Targum Pseudo-Jonatana powstał w środowisku palestyńskim. Jest nazywany również Targumem Ziemi Izraela, Targumem Palestyńskim lub Targumem Jerozolimskim. Według współczesnych badaczy został ostatecznie zredagowany w VII wieku po Chr. w Babilonii³. Pod koniec XVI wieku błędnie za jego autora został uznany Jonathan ben Uzziel (uczeń Hillela), co miało dowodzić starożytnego pochodzenia przekładu Tory. Badacze tekstu ostatecznie uściślili imię autora, nazywając go Pseudo-Jonatanem⁴.

Aramejskie tłumaczenie Pięcioksięgu uzupełnione o komentarze jest prawie dwukrotnie dłuższe od tekstu masoreckiego⁵. Dodane treści zawierały tradycje przekazywane w synagogach palestyńskich. Beverly P. Mortensen uważa, że o unikalności Targumu Pseudo-Jonatana (w odniesieniu do Targumu Onkelosa i Neofiti) stanowi chęć zaprezentowania szerokiej interpretacji tłumaczonego tekstu⁶. Składały się na nią rabiniczne halachy⁷ i hagady⁸. Warto zwrócić uwagę na fakt, że zawierał on tradycje nieobecne w innych aramejskich tłumaczeniach

¹ Por. J. Goldin, *As It Is Said*, [w:] *Play, Literature, Religion: Essays in Cultural Intertextuality*, V. Nemoianu, R. Royal (eds.), New York 1992, s. 19.

² Por. *Targum Pseudo-Jonathan*, S.A. Kaufman (ed.), Cincinnati 2005.

³ Por. S. Mędała, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, Kraków 1994, s. 357.

⁴ Por. W. Chrostowski, *Palestyńskie Targumy Pięcioksięgu*, „Collectanea Theologica” 61/2 (1991), s. 34–35.

⁵ Por. M.S. Wróbel, *Wprowadzenie do Biblii Aramejskiej*, Lublin 2017, s. 144.

⁶ Por. B.P. Mortensen, *Pseudo-Jonathan's Unique Character*, [w:] *The Priesthood in Targum Pseudo-Jonathan: Renewing the Profession*, seria: *Studies in Aramaic Interpretation of Scripture* 4, t. 1, B.P. Mortensen (ed.), Boston–Leiden 2006, s. 15.

⁷ Por. H.S. Freedman, *The Halacha in the Targum to the Torah Attributed to Yonatan ben Uzziel*, London 1999, s. 17–19.

⁸ Por. E.B. Levine, *The Aggadab in the Targum Jonathan ben Uzziel and Neofiti 1 to Genesis: Parallel References*, [w:] *Neophyti 1. Targum Palestinense. Ms de la Biblioteca Vaticana*.

Pięcioksięgu oraz wykładnie prawa sprzeczne z Miszną⁹. Menachem M. Brayer za jedną z unikalnych cech przekładu uznaje umieszczanie tej samej myśli lub motywu w różnych i niezwiązanych ze sobą perykopach Tory. Według autora dopiero zebranie ich i połączenie pozwala na zaprezentowanie ich w sposób spójny¹⁰. Jednym z takich tematów jest termin בית מדרש.

Zachowany rękopis Targumu Pseudo-Jonatana jest dziś przechowywany w British Library (ms. Add. 27031). Jego tekst opublikował Moses Ginsburger¹¹. Obszerne wprowadzenie w tradycję targumów – w tym Pseudo-Jonatana – stanowi monografia *The Targums A Critical Introduction*¹². Publikacja *The Targums in the Light of Traditions of the Second Temple Period* pozwala zobaczyć znaczenie aramejskich tłumaczeń Biblii Hebrajskiej w szerszym kontekście tekstów z okresu Drugiej Świątyni¹³. Artykuł *Palestyńskie Targumy Pięcioksięgu* prezentuje zaś najważniejsze treści stanu badań nad Targumem Pseudo-Jonatana¹⁴. Obszerne wprowadzenie w temat targumów stanowi monografia Mirosława S. Wróbla – podejmuje zagadnienia związane z genezą i rozwojem aramejskich tłumaczeń, opisuje tekst Pseudo-Jonatana w kontekście Onkelosa i Neofiti oraz omawia teologię tych tekstów¹⁵. Zagadnienie בית מדרש zostało omówione w komentarzu do TPśJ Rdz 22,19 autorstwa Michela J. Mahera¹⁶ oraz artykule Anthony’ego D. Yorka o żydowskim systemie kształcenia – *The Targum in the Synagogue and in the School*¹⁷.

Éxodo, seria: *Textos y Estudios Cardenal Cisneros de la Biblia Políglota Matritense* 8, A. Díez Macho (ed.), Madrid 1970, s. 537–578.

⁹ Por. M. Maher, *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis. Translated, with Introduction and Notes*, seria: *Aramaic Bible* 1b, Colledgeville, MN 1992, s. 2.

¹⁰ Por. M.M. Brayer, *The Pentateuchal Targum Attributed to Jonathan ben Uzziel – A Source for Unknown Midrashim*, [w:] *The Abraham Weiss Jubilee Volume: Studies in His Honor Presented by His Colleagues and Disciples on the Occasion of His Completing Four Decades of Pioneering Scholarship*, New York 1964, s. 217–218.

¹¹ Por. M. Ginsburger, *Targum Pseudo-Jonathan ben Uzziel zum Pentateuch nach der Londoner Handschrift Brit. Mus. Add. 27031*, Berlin 1903.

¹² Por. P.V.M. Flesher, B. Chilton, *The Targums: A Critical Introduction*, seria: *Studies in the Aramaic Interpretation of Scripture* 12, Leiden–Boston 2011.

¹³ Por. *The Targums in the Light of Traditions of the Second Temple Period*, seria: *Supplements to the Journal for the Study of Judaism* 167, T. Legrand, J. Joosten (eds.), Leiden–Boston 2014.

¹⁴ Por. W. Chrostowski, *Palestyńskie Targumy...*, dz. cyt., s. 34–37.

¹⁵ Por. M.S. Wróbel, *Wprowadzenie...*, dz. cyt.

¹⁶ Por. M. Maher, *Targum Pseudo-Jonathan...*, dz. cyt., s. 81.

¹⁷ Por. A.D. York, *The Targum in the Synagogue and in the School*, „Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period” 10/1 (1979), s. 74–86.

Znaczenie terminu בית מדרש

W starożytnym Izraelu dziecko przez pierwsze lata swojego życia pozostawało pod opieką matki w domu. To właśnie tam od rodziców, zgodnie z Pwt 6,4–7, miało po raz pierwszy usłyszeć o poleceniach Boga (zob. Pwt 6,20–22)¹⁸. Zaś późniejsza tradycja mówiła: „Kiedy niemowlę zaczyna mówić, ojciec jest zobowiązany rozmawiać z nim w świętym języku [tzn. hebrajskim] i uczyć go Tory” (SifDev 46)¹⁹. W wieku kilku lat chłopcom wybierano nauczyciela²⁰. Dzieci gromadziły się wokół mistrza i słuchały jego komentarza do Pisma – tak edukację św. Pawła opisują Dzieje Apostolskie (22,3). Dzięki temu młodzi chłopcy poznawali tradycję, przepisy Prawa Mojżeszowego i obowiązki religijne²¹. Taki sposób kształcenia z czasem przekształcił się w bardziej zorganizowane i sformalizowane szkoły. Po raz pierwszy w Biblii o domu nauki mówi tekst Syr 51,23 – miały do niego przybywać osoby niewykształcone, by zdobyć wiedzę, uczestnicząc w zajęciach. Według żydowskiej tradycji arcykapłan Jozue ben Gimla w 63 roku po Chr. dokonał reformy szkolnictwa, dzięki której w każdym mieście oraz wiosce miało być miejsce zdobywania wiedzy i poznawania Tory. Pierwszy etap בית הספר był uznawany za podstawowy i przekazywano tam wiedzę dotyczącą prawa pisanego²². Drugi etap בית מדרש miał na celu zrozumienie przez ucznia prawa ustnego i jego interioryzację²³. Jak zostanie to omówione na przykładzie tekstów targumicznych, nie wszyscy żydzi zgadzali się z tak późną datacją powstania i rozwoju systemu kształcenia w Izraelu. Aramejskie tłumaczenia miały wyznaczać jego początek wraz z udaniem się do szkoły Izaaka.

Termin בית מדרש pojawia się w licznych tekstach żydowskich. Przy jego użyciu autorzy chcieli potwierdzić istnienie miejsc zdobywania wiedzy o Torze na długo przed powstaniem judaizmu rabinicznego. Najczęściej jest tłumaczony

¹⁸ Zob. S. Fine, „For this Schoolhouse is Beautiful”: A Note on Samaritan ‘Schools’ in Late Antique Palestine, [w:] *Shoshannat Yaakov. Jewish and Iranian Studies in Honor of Yaakov Elman*, seria: *The Brill Reference Library of Judaism* 35, S. Secunda, S. Fine (eds.), Leiden 2012, s. 65–75.

¹⁹ Skrót za: S. Bazyliński, *Wprowadzenie do studium Pisma Świętego*, Kielce 2019; L. Finkelstein, *Sifre on Deuteronomy*, New York 1969.

²⁰ Por. W.M. Feldman, *The Jewish Child: Its History, Folklore, Biology, Sociology*, London 1917, s. 283.

²¹ Por. *Słownik tła Biblii*, seria: *Prymasowska Seria Biblijna*, J.I. Packer, M.C. Tenney (red.), Warszawa 2007, s. 375–376.

²² Por. R. de Vaux, *Instytucje Starego Testamentu*, t. 1–2, Poznań 2004, s. 60.

²³ Por. H. Grzesiak, *Tradycyjna edukacja dzieci żydowskich (wprowadzenie do problemu)*, „Biuletyn Historii Wychowania” 26 (2010), s. 74.

na współczesne języki jako „szkoła” lub „sala do studiowania [Pism]”²⁴. Według TPśJ Rdz 22,19 pierwszą wspomnianą osobą zdobywającą wiedzę w takiej formie był syn Abrahama. Traktat Megillah opisuje sytuację, w której dla części uczonych trwanie na studiowaniu Tory jest ważniejsze niż świętowanie Purim (BT Meg 7a). Dokument Damasceński (kol. 20 w. 13) reprezentujący teksty z Qumran utożsamia miejsce studiowania Tory uznawane przez naukowców za synonim בית מדרש z całym terenem zamieszkiwanym przez społeczność²⁵. Targum Pseudo-Jonatana mówi o בית מדרש Szemy Wielkiego (TPśJ Rdz 22,19; 24,62). To dookreślenie jest niejednoznaczne, ponieważ nie wiemy, czy mowa jest o właścicielu szkoły czy o prowadzącym ją nauczycielu. W innych miejscach aramejskiego tłumaczenia tym imieniem i przydomkiem jest nazywany syn Noego (TPśJ Rdz 10,21–22). Część badaczy, m.in. wspomniany Mirosław S. Wróbel, powołując się na interpretacje talmudyczne, utożsamia go z Melchizedekiem, jako argument podając, że żył w tym samym czasie co Abraham i Izaak²⁶.

Znaczenie targumów w systemie kształcenia

Jednym z najważniejszych zadań targumów było uczynienie dostępnymi i zrozumiałymi treści zawartych w Torze²⁷. Warunek ten przełożył się na dwie istotne cechy tych tekstów. Po pierwsze zostały spisane w powszechnie zrozumiałym języku aramejskim²⁸. Po drugie zawierały wyjaśnienia trudnych fragmentów Biblii hebrajskiej lub dodatkowe informacje w miejscach, gdzie autor uznał to za słuszne. Dzięki tym zabiegom możemy odkryć, jakie treści lub tematy były istotne dla autorów aramejskich przekładów. W momencie gdy dokonywali tłumaczenia, mieli bowiem możliwość dostosowania tekstu do współczesnych okoliczności oraz dodawania wyjaśnień. Z pewnością jednym z takich zagadnień było בית מדרש. Autor Targumu Pseudo-Jonatana starał

²⁴ *byt mdrš*, [w:] *The Targums from the Files of the Comprehensive Aramaic Lexicon Project*, serie: *Logos Bible Software* 9, S.A. Kaufman (ed.), Cincinnati 2004.

²⁵ Por. A. Lemaire, *Remarques Sur Le Vocabulaire Hébreu De L'Enseignement Et De L'Étude À Qumrân Et Dans Ben Sira*, [w:] *Conservatism and Innovation in the Hebrew Language of the Hellenistic Period*, seria: *Studies on the Texts of the Desert of Judah* 73, J. Joosten, J.-S. Rey (eds.), Leiden 2007, s. 121.

²⁶ *Targum Neofiti I. Księga Rodzaju: tekst aramejski – przekład, aparat krytyczny – przypisy*, oprac. i tłum. M.S. Wróbel, Lublin 2014, s. 223, przyp. 1.

²⁷ Por. A. Houtman, *The Role of the Targum in Jewish Education in Medieval Europe*, [w:] *A Jewish Targum in a Christian World*, seria: *Jewish and Christian Perspectives Series* 27, A. Houtman, E. van Staaldoune-Sulman, H.-M. Kirn (eds.), Leiden–Boston 2014, s. 81.

²⁸ Por. M.S. Wróbel, *Wprowadzenie ...*, dz. cyt., s. 95.

się wykazać pochodzenie tego typu szkół aż od czasów patriarchy Abrahama. Przyczyn takiego stanu rzeczy można doszukiwać się w ścisłym związku tradycji targumicznej i studiowania Pisma w synagogach. Anthony D. York uważa, że powstanie i rozwój przekładu spisane go po aramejsku jest ściśle związane z instytucją miejsca modlitwy narodu wybranego²⁹. Tłumaczenie odbywało się równoległe z proklamacją tekstu hebrajskiego. Rabini dbali jednak o to, by przekład nigdy nie miał pierwszeństwa przed pierwowzorem. Z opisanych w dalszej części fragmentów jednoznacznie wynika, że w momencie spisywania targumów starano się uwzględnić tradycję dotyczącą szkół.

Według traktatu Pirke Awot (5,21) do czasu wejścia w dorosłość dziecko nie mogło jednak publicznie wygłaszać swoich komentarzy do tekstu. W okresie Tanaitów – początek ich działalności jest datowany na ok. 20 lub 70 rok po Chr., a koniec na 220 rok – szkoły znajdowały się w synagogach lub obok nich. To ścisłe połączenie przekładało się na wykorzystywanie targumów w liturgii i systemie szkolnictwa. Aramejskie tłumaczenia odgrywały więc znaczącą rolę w procesie kształcenia³⁰. Opisanie Izaaka, Jakuba, Mojżesza, Aarona w kontekście zdobywania przez nich wiedzy – dokładnie tak samo jak czyniły to wszystkie pokolenia po nich – miało zachęcać uczniów do poznawania tradycji i prawodawstwa swojego narodu.

בית מדרש w Targumie Pseudo-Jonatana

Po raz pierwszy w Targumie Pseudo-Jonatana termin בית מדרש pojawia się w Rdz 22,19. Aramejskie tłumaczenie uzupełnia niedopowiedzenie w Biblii Hebrajskiej. Po próbie Abrahama i powstrzymaniu go od zabicia Izaaka tekst kanoniczny mówi wyłącznie o powrocie patriarchy do swoich pozostawionych w oddali sług. Jego syn został uratowany, ale Biblia o nim nie wspomina³¹. Gordon J. Wenham uważa, że autor Księgi Rodzaju w tym zdaniu koncentruje się wyłącznie na posłuszeństwie Abrahamowi i pomija opisanie spraw drugorzędnych³². Po potwierdzeniu swojej gotowości do oddania Bogu nawet swojego syna patriarcha wrócił do obowiązków. Tłumacze i komentatorzy tego zdania podczas dokonywania przekładu mieli świadomość słów wypowiedzianych w Rdz 22,5, gdzie Abraham zapowiedział powrót z synem po złożeniu ofiary.

²⁹ Por. A.D. York, *The Targum...*, dz. cyt., s. 75.

³⁰ Por. A.D. York, *The Targum...*, dz. cyt., s. 82.

³¹ Por. M.M. Brayer, *The Pentateuchal...*, dz. cyt., s. 201–231.

³² Por. G.J. Wenham, *Genesis 16–50*, seria: *Word Biblical Commentary* 2, Dallas 1994, s. 112.

Użycie liczby mnogiej wobec sług – „wrócimy” – było interpretowane jako: brak pełnej wiedzy o przyszłych losach syna, świadomość ostatecznego ocalenia go lub chęć ukrycia prawdy o jego nadchodzącej śmierci przed posługującymi mu młodzieńcami³³.

Niezależnie od tych powodów Rdz 22,19 jednoznacznie przemilcza losy Izaaka bezpośrednio po cudownym uratowaniu. To niedopowiedzenie uzupełnia tradycja targumiczna³⁴. Według tekstu Pseudo-Jonatana aniołowie zabrali go na trzy lata, by zdobywał wiedzę w בית מדרש. Informacja ta nie pojawia się w targumach Onkelosa i Neofiti 1. Tekst komentarza hagadycznego *Genesis Rabba* nie tylko mówi o udaniu się przez Izaaka do szkoły, ale również podaje wyjaśnienie takiej decyzji³⁵. Ostatnia próba Abrahama, na jaką został wystawiony przez JHWH, potwierdziła nie tylko jego znajomość woli Boga, ale również bezwzględłą chęć wypełniania jej. Na górze Moria dokonał się etap poznawania prawa przez ojca narodów. Dla Izaaka był to moment kończący etap zdobywania wiedzy w domu. Od swojego ojca już niczego więcej nie mógł się nauczyć, dlatego konieczne było udanie się do בית מדרש, by kontynuować proces kształcenia (BerR 56,11)³⁶.

Drugi raz termin בית מדרש występuje w TPsJ Rdz 24,62. Biblia Hebrajska w tym miejscu mówi o przybyciu Rebeki do domu Izaaka. W momencie gdy zbliżała się karawana wielbłądów, wracał on od studni Lachaj-Roj. W tych wersetach narrator skupiony jest nowym etapie życia syna Abrahama³⁷. Właśnie w tym miejscu Targum Pseudo-Jonatana dodaje informację mówiącą o powrocie Izaaka z miejsca, gdzie zdobywał wiedzę. Szkoła Szemy Wielkiego miała być położona przy drodze do wspomnianej w tekście kanonicznym studni. W ten sposób tekst TPsJ Rdz 24,62 chce zachować spójność w trzech wymiarach. Po pierwsze Izaak zakończył proces zdobywania wiedzy, którego początek został opisany w TPsJ Rdz 22,19. Po drugie po opuszczeniu בית מדרש może myśleć o założeniu rodziny, co zostanie opisane w kolejnych wersetach, gdzie będzie mowa o poślubieniu Rebeki. Po trzecie dodatek zawarty w tekście aramejskim stanowi uzasadnienie informacji o jego rozmyślaniu opisanym w Rdz 24,63. Analizując wiedzę zdobytą w szkole, zobaczył karawanę jego przyszłej żony. Nastąpiło więc płynne przejście z wieku niedojrzałego do nowego etapu życia,

³³ Por. N.M. Sarna, *Genesis*, seria: *The JPS Torah Commentary*, Philadelphia 1989, s. 152.

³⁴ Zob. M. McNamara, *Melchizedek: Gen 14,17-20 in the Targums*, „Rabbinic and Early Christian Literature” 81 (2000), s. 1–31.

³⁵ Zob. *Genesis Rabba* (dalej: BerR).

³⁶ Zob. M.M. Brayer, *The Pentateuchal...*, dz. cyt., s. 229.

³⁷ Por. W.D. Reayburn, E.M. Fry, *A Handbook on Genesis*, seria: *UBS Handbook Series 1*, New York 1998, s. 557–558.

gdy założy swoją rodzinę i stanie się odpowiedzianym mężem. Targum Neofiti 1 pomimo braku informacji o udaniu się Izaaka do בית מדרש potwiera opuszczenie przez niego szkoły (TN Rdz 24,62).

Trzecie występowanie omawianego terminu ma miejsce, gdy Jakub i Ezaw walczyli ze sobą w łonie Rebeki. Tekst hebrajski mówi o jej udaniu się do JHWH, by zapytać Go o przyczynę waśni między braćmi. Miało to miejsce jeszcze przed porodem. Księga Rodzaju podaje jedynie Jego odpowiedź, zgodnie z którą wydarzenia te miały zapowiadać pochodzenie od nich dwóch narodów oraz zwycięstwo młodszego z nich. Brakuje jednak informacji o miejscu tej rozmowy (Rdz 25,22–23). Niedopowiedzenie uzupełnia tekst niekanoniczny. Czytając TPJ 25,22, można uznać בית מדרש za świątynię, ponieważ Rebeka modliła się tam. Jednak już kolejny werset jednoznacznie umieszcza walkę braci w kontekście wierności prawu. Kontynuując historię, tekst aramejski znacząco zmienia treść Rdz 25,27. Według Biblii Ezaw był myśliwym, zaś Jakub miał spokojne usposobienie i mieszkał w namiocie. Tak przedstawione informacje nie dają podstaw do pozytywnej lub negatywnej oceny któregoś z braci³⁸. Targum dokonuje polaryzacji ich postaw. Pierworodny syn Izaaka nie tylko był myśliwym, ale również zabił Nimroda. W ten sposób został uznany za zbrodniarza i przedstawiony jednoznacznie negatywnie. Jego brat jest opisany przymiotnikiem o rdzeniu שלם, który oznacza człowieka „doskonałego”, „dojrzałego”³⁹. Był również odpowiedzialny w swojej pracy i podejmowanych zadaniach. Jednym z nich była posługa w בית מדרש. Szukał tam pouczenia i mądrości (אורפן)⁴⁰. Z powyższego kontekstu jednoznacznie wynika, że termin ten bliższy był szkole, gdzie zdobywano wiedzę, niż świątyni czy miejscu związanemu z kultem.

Targum dokonując niewielkiej zmiany w tekście, całkowicie przekształca znaczenie Rdz 33,17. Według tekstu hebrajskiego po udaniu się do Sukkot Jakub zbudował dla siebie dom oraz szałas dla swoich stad. Aramejskie tłumaczenie zamienia miejsce jego zamieszkania na szkołę. Miało to potwierdzić znaczenie poznawania prawa przez całe życie. Miejsce do zdobywania wiedzy było dla niego równie istotne co schronienie. Martin McNamara stwierdza, że nigdzie w literaturze lub tradycji rabinicznej nie powtarza się ta informacja⁴¹.

Targum Pseudo-Jonatana prezentuje znacząco odmienne od tekstu kanonicznego rozumienie Rdz 37,2. Według Księgi Rodzaju siedemnastoletni Józef

³⁸ Por. J.P. Lange, *A Commentary on the Holy Scriptures: Genesis*, Bellingham 2008, s. 499.

³⁹ Por. *šlm*, [w:] H.F.W. Gesenius, S.P. Tregelles, *Gesenius' Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament Scriptures*, Bellingham 2003, s. 830.

⁴⁰ 'Por. *wlpn*, [w:] *The Targums from the Files...*, dz. cyt.

⁴¹ Por. M. Maher, *Targum Pseudo-Jonathan...*, dz. cyt., s. 116.

paśł trzody wraz z synami Bilhy i Zilpy. Podczas tej czynności usłyszał oskarżenia i oszczerstwa dotyczące synów Jakuba, o czym powiedział ojcu. Werset ten słowami „oto genealogia” wprowadza opis głównego bohatera kolejnych rozdziałów – Józefa⁴². Jednocześnie jego obraz jest negatywny. Został nazwany chłopcem, choć termin ten można rozumieć również jako sługa. Podczas pracy przy pilnowaniu stad ujawniła się jego niechęć do synów Bilhy i Zilpy. Gordon J. Wenham uważa, że zdanie mówiące o donoszeniu ojcu na braci ma wymiar negatywny. Prawdopodobnie przekazywał nieprawdziwe informacje i ich szkalował. Kłamstwa wywoływały niechęć braci wobec Józefa. Uważali, że w sposób nieuczciwy buduje on swoją pozycję w rodzinie, deprecjonuje znaczenie ich uczciwej pracy oraz podważa autorytet w oczach Jakuba⁴³.

Targum Pseudo-Jonatana zamienia negatywny obraz, rozpoczynający narrację o Józefie, na pozytywny. Mając siedemnaście lat, opuścił szkołę. Informacja ta potwierdza zdobycie przez niego wykształcenia, jak miało to miejsce w przypadku jego przodków. Po drugie wyjaśnia jego elokwencję i kompetencje, dzięki którym z czasem udało mu się osiągnąć tak znaczącą pozycję w Egipcie. Warto w tym miejscu nadmienić o całkowitym pominięciu słów mówiących o wypasaniu przez niego trzody. Przyszły zastępca faraona wychowywał się z synami Bilhy i Zilpy. Tekst nie podaje następnie ogólnych informacji o krytykowaniu braci wobec ojca, lecz konkretne powody uzasadniające takie postępowanie Józefa. Jego sprzeciw wzbudziło jedzenie przez braci mięsa z jeszcze żywego zwierzęcia. Takie zachowanie oznaczało bowiem spożywanie również krwi, co było zabronione przez prawo. Właśnie tę informację miał przekazać ojcu. Z kontekstu wynika, że o zasadach postępowania dowiedział się w בית מדרש. Zdobyta tam wiedza nie była dla niego jedynie teorią. Sam ją praktykował i oczekiwał tego od pozostałych potomków Abrahama. Według innej tradycji pierwsze pouczenia dotyczące przepisów prawa otrzymał od Jakuba jako umiłowany syn. To one miały kształtować sposób jego myślenia w początkowych etapach życia (BerR 84,8). Może to stanowić uzasadnienie udania się do ojca z problemem nieprzestrzegania zasad judaizmu przez pozostałych członków rodziny. Jednocześnie tekst *Genesis Rabba* daje odpowiedź na pytanie dotyczące tego, o jakim prawie jest tu mowa, w czasach gdy Mojżesz nie otrzymał jeszcze Tory na górze Synaj. Według przekazu midraszowego Jakub przekazał

⁴² Por. R.D. Bergen, *Genesis*, [w:] *CSB Study Bible: Notes*, E.A. Blum, T. Wax (eds.), Nashville 2017, s. 64–65.

⁴³ Por. G.J. Wenham, *Genesis...*, dz. cyt., s. 350.

mu pouczenia otrzymane od Sema i Ebera – pierwszy z nich był uważany za praojca hebrajczyków⁴⁴.

Ostatnie występowanie terminu בית מדרש w Księdze Rodzaju pojawia się w kontekście zamieszkania Izraela w Egipcie. Zdanie Rdz 47,27 streszcza proces związany z osiedleniem synów Jakuba w kraju nad Nilem. Tekst hebrajski przekazuje dwie kluczowe informacje – zamieszkanie na stałe Izraela w kraju faraonów oraz posiadanie licznego potomstwa przez przybyszów. Johann P. Lange zaistniałą sytuację nazywa „osobistym zaanektowaniem i widocznym pomnożeniem”⁴⁵. Targumiczna reinterpretacja konkretyzuje te dwa aspekty. Według przekazu Izraelici w ziemi Goszem zbudowali szkoły i pałace. Tradycja ta znajduje potwierdzenie w BerR 95,3, gdzie mowa jest o wysłaniu Judy przez Jakuba w celu przygotowania miejsca zgłębiania Tory przed przybyciem całej rodziny nad deltę Nilu. TPsJ Rdz 46,28 umieszcza informację o misji Judy w celu przygotowania kraju, lecz nie wspomina o nakazie budowy miejsca zdobywania wiedzy religijnej. Dodaje ją jednak BerR 95,3 do tego wersetu. Talmud idzie jeszcze dalej i mówi o radzie uczonych powołanych do przekazu tradycji podczas pobytu w Egipcie (BT Joma 28b). Następnie tekst precyzuje miejsca zajęte w Goszen – były nimi pola i winnice – oraz dodaje informację o pomnożeniu się liczby Izraelitów. Targum Pseudo-Jonatana pokazuje więc Izrael w zupełnie innym świetle niż tekst hebrajski. Izraelici nie są grupą niewolników i osób bezradnych wobec potęgi faraona. Budując בית מדרש, mieli możliwość na obczyźnie kultywowania swojej tradycji. Dzięki takiemu miejscu mogli utrzymywać wysoki poziom wykształcenia. Pałace świadczą o wytworzeniu się swoistej klasy politycznej oraz grupy osób zamożnych na tyle, by je wybudować. Jak sugeruje tekst, korzyści czerpali z uprawy ziemi i winnej latorośli. Biorąc pod uwagę całą treść zawartą w Pięcioksięgu oraz jego aramejskim tłumaczeniu, taki obraz ówczesnego społeczeństwa uznawanego za potomków Jakuba i osoby pochodzące z jego domu wydaje się nierealny. Z punktu widzenia autora przekładu informacja zawarta w tym wersecie miała stanowić uzasadnienie dla ciągłości przekazywania wiedzy, a jednocześnie wywodzić system szkolnictwa zbudowany w Ziemi Obiecanej, po dotarciu do niej, aż od czasów patriarchów.

W targumie do Księgi Wyjścia termin בית מדרש pojawia się w kontekście ustanowienia kultu – jako miejsce związane z przybytkiem. Wj 39 zasadniczo skupia się na przepisach dotyczących szat dla kapłanów. Wersety 32–43 stanowią zaś podsumowanie wszelkich poleceń JHWH dotyczących budowy Namiotu Spotkania zakończone przyniesieniem przez Izrael niezbędnych elementów

⁴⁴ Por. Eber, [w:] P.C. Bosak, *Leksykon wszystkich postaci biblijnych*, Kraków 2015, s. 378.

⁴⁵ J.P. Lange, *A Commentary...*, dz. cyt., s. 634.

do jego budowy. Tylko Mojżesz dokładnie wiedział, jakie były oczekiwania Boga wobec tych przedmiotów, dlatego jedynie on był w stanie zweryfikować rzetelność i dokładność pracy zleconej Basaleelowi oraz nadzorowanym przez niego rzemieślnikom⁴⁶. Werset Wj 39,33 oraz kolejne zdania opisują sprawdzenie zgodności wszystkiego, co składało się na Namiot Spotkania, z intencją JHWH. Według przekazu TPsJ Wj 39,33 cały przybytek oraz jego sprzęty zostały przyniesione Mojżeszowi do בית מדרש, gdzie siedział z Aaronem i jego synami. Sługa Boga wyjaśniał im, jak powinni sprawować posługę kapłańską. Jego brat – arcykapłan – przebywał tam ze starszymi Izraela. Z tego podania wynika więc, że miejsce zdobywania wiedzy było odwiedzane przez liczne osoby stanowiące wykształconą i powszechnie szanowaną część społeczeństwa oraz grupę młodych starających się o dołączenie do tego grona. Ci drudzy byli w trakcie procesu poznawania przepisów dotyczących kultu.

Czasownik opisujący postępowanie Mojżesza daje możliwość zrozumienia, czym był בית מדרש. Rdzeń תרצ w użytej koniugacji peal oznacza „ustanawiać prawa”, „rozwiązywać trudności”, „korygować błędne myślenie”, „dawać wskazówki”, „dawać rady”, „podejmować wysiłki dla właściwego funkcjonowania danej rzeczy”, „studiować” i „zdobywać wiedzę”⁴⁷. Wiedza i sprawowane obrzędy miały być zgodne z wolą JHWH w dwóch wymiarach, co według tekstu aramejskiego zostało ostatecznie potwierdzone i rozstrzygnięte w בית מדרש przez Mojżesza. Pierwszy aspekt dotyczył rzeczy materialnych przyniesionych przez rzemieślników, zaś drugi osób i sprawowanych przez nich obrzędów.

W Księdze Liczb termin בית מדרש występuje w kontekście błogosławieństwa wypowiedzianego przez Balaama. Był on wróżbitą i magiem wezwanym przez Balaka do rzucenia klątwy oraz przeklinania Izraela. W Biblii hebrajskiej jako prorok ogarnięty Duchem Bożym wysławiał piękno i dobrobyt panujące w obozowisku zamieszkałym zarówno przez naród wybrany, jak i samego JHWH⁴⁸. Tekst aramejski ukazuje znaczenie miejsca zdobywania wiedzy dla całej społeczności⁴⁹. Według TPsJ Lb 24,5 mieli oni w namiocie spędzać czas, by dochodzić razem do wspólnych wniosków dotyczących właściwego postępowania człowieka. Następny werset zaś wszystkie osoby przychodzące do tego miejsca nazywa uczniami (תלמיד).

Targum Pseudo-Jonatana podaje bardzo dużo szczegółów dotyczących funkcjonowania בית מדרש. Po pierwsze uczęszczały do niego jedynie osoby

⁴⁶ Por. J.I. Durham, *Exodus*, serie: *Word Biblical Commentary* 3, Dallas 1987, s. 496.

⁴⁷ *trš*, [w:] *The Targums from the Files...*, dz. cyt.

⁴⁸ Por. P.J. Budd, *Numbers*, seria: *Word Biblical Commentary* 5, Dallas 1984, s. 268–269.

⁴⁹ Por. A. Kuśmirek, *Balaam i jego wyrocznie (Lb 22-24) w tradycji targumicznej*, Warszawa 2011, s. 321.

należące do domu Izraela. To przekładało się na ekskluzywny charakter tego miejsca i uniemożliwiała dostęp pochodzących spoza tego narodu. Po drugie tekst jednoznacznie wskazuje zadanie w nim podejmowane – jest to studiowanie prawa. Termin אורייה w innych aramejskich tekstach oznacza „Torę”, „Pięcioksiąg”, „prawo pisane”, „interpretację prawa”⁵⁰.

W targumie Księgi Powtórzonego Prawa termin בית מדרש pojawia się w kontekście ostatnich pouczeń Mojżesza wydanych tuż przed jego śmiercią. Tekst kanoniczny Pwt 28 zawiera trzecią mowę prawodawcy. Treści zawarte w tym rozdziale zostały poprzedzone szczegółowymi poleceniami mającymi zapewnić odnowę przymierza. Lud usłyszał, jakie postępowanie sprowadzi na niego przekleństwo lub błogosławieństwo (Pwt 27). W Pwt 28,1–14 pouczenia mają charakter pozytywny i opisują postępowanie człowieka, dzięki któremu może on zjednać sobie przychyłność JHWH. Peter C. Craigie stwierdził bardzo zwięzły charakter słów Mojżesza. Jednocześnie nie mamy pewności, że zostały spisane wszystkie⁵¹. Autor Targumu Pseudo-Jonatana postanowił uzupełnić i doprecyzować treść niejednoznacznego wersetu mówiącego o błogosławieństwie wynikającym z przychodzenia i wychodzenia (Pwt 28,6). W tekście hebrajskim czynności te występują w kontekście podejmowania walki (Pwt 31,2)⁵². Takie rozumienie uzasadniałby również kolejny werset mówiący o pokonaniu przez Izrael wszelkich wrogów, dzięki przychyłności Boga (Pwt 28,7). Aramejski przekład zupełnie zmienia znaczenie tych słów. Stwierdza bowiem, że błogosławieństwo otrzymają osoby przychodzące do בית מדרש. Dopiero po uzyskaniu właściwej wiedzy i zrozumienia mają one wychodzić do codziennych obowiązków. Termin פרגמטיה oznacza zarówno „pracę”, jak i „relacje międzyludzkie”⁵³. Autor targumu jednoznacznie odnosi słowa Mojżesza do warunków pokoju. Przekazane Izraelowi prawo wymagało rzetelnego zapoznania się z nim w בית מדרש, a następnie zastosowania zdobytej wiedzy w codziennym życiu.

Takie rozumienie zagadnienia występuje również w TPśJ Pwt 30,14. W tekście masoreckim werset ten mówi o znaczeniu interioryzacji pouczeń Mojżesza. Prawo ma nie być dla Izraela zewnętrznym ograniczeniem dla podejmowanych decyzji i działań, lecz przyjętym sposobem życia wyznaczającym drogę do Boga. W ostatnich słowach przed śmiercią prawodawca chciał przekonać swój lud o kluczowym przymiocie Tory – jej bliskości, wynikającej z przyjęcia

⁵⁰ 'wryyb, [w:] *The Targums from the Files...*, dz. cyt.

⁵¹ Por. P.C. Craigie, *The Book of Deuteronomy*, seria: *The New International Commentary on the Old Testament* 5, Grand Rapids 1976, s. 335–336.

⁵² Por. D.L. Christensen, *Deuteronomy 21:10–34:12*, seria: *Word Biblical Commentary* 6b, Dallas 2002, s. 672.

⁵³ 'prgmy', [w:] *The Targums from the Files...*, dz. cyt.

przez człowieka wierzącego w JHWH. Uznanie wartości w niej zawartych za swoje miało ułatwić wypełnianie składających się na pouczenia przepisów. Tekst kanoniczny w wyrazie דבר zawiera wszystkie polecenia przekazane do tej pory przez Mojżesza⁵⁴. Zostało ono przetłumaczone na aremejski termin פתגם oznaczający: „przykazanie”, „słowo”, „polecenie władcy”, „sprawy” przekazane za pośrednictwem posłańca⁵⁵. Czasownik הגי w koniugacji peal oznacza „rozmyślać nad czymś” lub „medytować”. W ten sposób opisuje cel spędzania czasu w בית מדרש. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że następnie tłumacz Targumu Pseudo-Jonatana pouczenia zawarte w poleceniach otrzymanych przez Mojżesza na górze Synaj nazywa „drogą życia”. W ten sposób chciał podkreślić znaczenie przemyślanych treści.

Praktyczny wymiar szkolnictwa opisanego już w Pięcioksięgu znajdujemy w TPśJ Pwt 33,18. Komentarze do Biblii stwierdzają niejasność oraz brak jednoznacznej interpretacji tego wersetu w tekście hebrajskim. Peter C. Craigie uważa, że w tych słowach Mojżesz miał udzielić błogosławieństwa potomkom Zabulona, by im towarzyszyło podczas dalekich wypraw. Pokolenie Issachara miało je zaś otrzymać na czas przebywania w namiotach. Tekst ma bowiem stanowić poetyckie przedstawienie często występującego w Torze tematu „wychodzenia i wchodzenia” (zob. Pwt 28,6; 31,2). Tym samym miał on zachęcać do radości niezależnie od zewnętrznych okoliczności, a zwłaszcza fizycznego oddalenia od wspólnoty narodowej⁵⁶. Według Targumu Pseudo-Jonatana potomkowie Zabulona mieli osiągać korzyści wynikające z wypraw handlowych. Synowie Issachara chcieli zaś czerpać profity z wiedzy zdobytej w szkołach. Tradycja ta wydaje się znacząca, zwłaszcza gdy weźmiemy pod uwagę informację zawartą w 1 Krn 12,33, gdzie jest mowa o dogłębnej wiedzy przedstawicieli tego pokolenia oraz zrozumieniu zarówno aktualnej sytuacji, jak i woli objawionej przez Boga. Autor targumu uznaje posiadanie wiedzy za równie cenne co korzyści wynikające z intratnej wymiany handlowej.

⁵⁴ Por. M. Wyrzykowski, *Reinterpretacja Księgi Kapłańskiej 18,5 i Księgi Powtórzonego Prawa 30,11-14 w Liście do Rzymian 10,4-8. Analiza intertekstualna*, seria: *Rozprawy Naukowe – Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu* 105, Wrocław 2021, s. 87.

⁵⁵ F. Brown, S.R. Driver, C.A. Briggs, *Enhanced Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon*, Oxford 1977, s. 1109.

⁵⁶ Por. P.C. Craigie, *The Book...*, dz. cyt., s. 399.

Zakończenie

Termin בית מדרש w Targumie Pseudo-Jonatana jest jednoznacznie utożsamiany z miejscem zdobywania wiedzy oraz poznawania treści Tory. Autor aramejskiego przekładu poprzez tak liczne umieszczenie go w tekście chciał zarówno wykazać znaczenie namysłu nad treścią tradycji Izraela, jak i wyznaczyć jej początek za życia Abrahama. Biorąc pod uwagę dzisiejszy stan badań, wiemy, że jest to anachronizm. W czasach gdy powstawały targumy, uczniowie mieli mieć świadomość włączenia w nieprzerwaną tradycję czytania i interpretowania Tory od momentu, gdy proces ten zapoczątkował Izaak. Po zburzeniu świątyni Jerozolimskiej w 70 roku po Chr., gdy nie było możliwości sprawowania kultu, najistotniejszym aspektem wierności Przymierzu stało się przestrzeganie Prawa Mojżeszowego. Poznawanie go dokonywało się w szkołach. Powstały w VII wieku tekst Pseudo-Jonatana miał na celu wykazanie ciągłości tradycji tłumaczenia i interpretowania woli Boga. Według zamysłu autora od czasów patriarchów dokonywało się to w sposób równoległy do składanych ofiar. Autor aramejskiego przekładu, mając świadomość braku informacji o בית מדרש w Biblii Hebrajskiej, postanowił dodać te treści, wkomponowując je w historię zawartą w Pięcioksięgu.

Zabieg włączenia tematu o בית מדרש w treść Tory miał również zachęcać mężczyzn z narodu wybranego do poznawania tradycji swojego narodu oraz interioryzowania treści zawartych w przesłaniu Mojżesza. Namysł nad tekstem w kontekście szeroko rozumianej tradycji – wraz z midraszami, halachą i hagadą – stanowił uzasadnienie dla powstawania szkół oraz przekładu Biblii Hebrajskiej na język aramejski wraz z komentarzami i wyjaśnieniami.

Bibliografia

- Bazyliński S., *Wprowadzenie do studium Pisma Świętego*, Kielce 2019.
- Bergen R.D., *Genesis*, [w:] *CSB Study Bible: Notes*, E.A. Blum, T. Wax (eds.), Nashville 2017.
- Bosak P.C., *Leksykon wszystkich postaci biblijnych*, Kraków 2015.
- Brayer M.M., *The Pentateuchal Targum Attributed to Jonathan ben Uzziel – A Source for Unknown Midrashim*, [w:] *The Abraham Weiss Jubilee Volume: Studies in His Honor Presented by His Colleagues and Disciples on the Occasion of His Completing Four Decades of Pioneering Scholarship*, New York 1964, s. 201–231.
- Brown F., Driver S.R., Briggs C.A., *Enhanced Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon*, Oxford 1977.
- Budd P.J., *Numbers*, seria: *Word Biblical Commentary* 5, Dallas 1984.
- Christensen D.L., *Deuteronomy 21:10–34:12*, seria: *Word Biblical Commentary* 6b, Dallas 2002.

- Chrostowski W., *Palestyńskie Targumy Pięcioksięgi*, „Collectanea Theologica” 61/2 (1991), s. 33–46.
- Craigie P.C., *The Book of Deuteronomy*, seria: *The New International Commentary on the Old Testament* 5, Grand Rapids 1976.
- Durham J.I., *Exodus*, seria: *Word Biblical Commentary* 3, Dallas 1987.
- Feldman W.M., *The Jewish Child: Its History, Folklore, Biology, Sociology*, London 1917.
- Fine S., “*For this Schoolhouse is Beautiful*”: *A Note on Samaritan ‘Schools’ in Late Antique Palestine*, [w:] *Shoshannat Yaakov. Jewish and Iranian Studies in Honor of Yaakov Elman*, seria: *The Brill Reference Library of Judaism* 35, S. Secunda, S. Fine (eds.), Leiden 2012, s. 65–75.
- Finkelstein L., *Sifre on Deuteronomy*, New York 1969.
- Flesher P.V.M., Chilton B., *The Targums: A Critical Introduction*, seria: *Studies in the Aramaic Interpretation of Scripture* 12, Leiden–Boston 2011.
- Frederman H.S., *The Halacha in the Targum to the Torah Attributed to Yonatan ben Uzziel*, London 1999.
- Gesenius W., Tregelles S.P., *šlm*, [w:] *Gesenius’ Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament Scriptures*, Bellingham 2003, s. 830.
- Ginsburger M., *Targum Pseudo-Jonathan ben Uzziel zum Pentateuch nach der Londoner Handschrift Brit. Mus. Add. 27031*, Berlin 1903.
- Goldin J., *As It Is Said*, [w:] *Play, Literature, Religion: Essays in Cultural Intertextuality*, V. Nemoianu, R. Royal (eds.), New York 1992, s. 19–40.
- Grzesiak H., *Tradycyjna edukacja dzieci żydowskich (wprowadzenie do problemu)*, „Biuletyn Historii Wychowania” 26 (2010), s. 69–80.
- Houtman A., *The Role of the Targum in Jewish Education in Medieval Europe*, [w:] *A Jewish Targum in a Christian World*, seria: *Jewish and Christian Perspectives Series* 27, A. Houtman, E. van Staaldoune-Sulman, H.-M. Kirn (eds.), Leiden–Boston 2014, s. 81–98.
- Kuśmirek A., *Balaam i jego wyrocznie (Lb 22-24) w tradycji targumicznej*, Warszawa 2011.
- Lange J.P., *A Commentary on the Holy Scriptures: Genesis*, Bellingham 2008.
- The Targums in the Light of Traditions of the Second Temple Period*, seria: *Supplements to the Journal for the Study of Judaism* 167, T. Legrand, J. Joosten (eds.), Leiden–Boston 2014.
- Lemaire A., *Remarques Sur Le Vocabulaire Hébreu De L’Enseignement Et De L’Étude À Qumrân Et Dans Ben Sira*, [w:] *Conservatism and Innovation in the Hebrew Language of the Hellenistic Period*, seria: *Studies on the Texts of the Desert of Judah* 73, J. Joosten, J.-S. Rey (eds.), Leiden 2007, s. 109–124.
- Levine E.B., *The Aggadah in the Targum Jonathan ben Uzziel and Neofiti 1 to Genesis: Parallel References*, [w:] *Neophyti 1. Targum Palestinense. Ms de la Biblioteca Vaticana. Éxodo*, seria: *Textos y Estudios Cardenal Cisneros de la Biblia Poliglota Matritense* 8, A. Díez Macho (ed.), Madrid 1970, s. 537–578.
- Maher M., *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis. Translated, with Introduction and Notes*, seria: *Aramaic Bible* 1b, Colledgeville, MN 1992.
- Mędala S., *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, Kraków 1994.
- McNamara M., *Melchizedek: Gen 14,17-20 in the Targums*, „Rabbinic and Early Christian Literature” 81 (2000), s. 1–31.
- Mortensen B.P., *Pseudo-Jonathan’s Unique Character*, [w:] *The Priesthood in Targum Pseudo-Jonathan: Renewing the Profession*, seria: *Studies in Aramaic Interpretation of Scripture* 4, t. 1, B.P. Mortensen (ed.), Boston–Leiden 2006, s. 15–96.

- Reyburn W.D., Fry E.M., *A Handbook on Genesis*, seria: *UBS Handbook Series 1*, New York 1998.
- Sarna N.M., *Genesis*, seria: *The JPS Torah Commentary*, Philadelphia 1989.
- Słownik tła Biblii*, seria: *Prymasowska Seria Biblijna*, J.I. Packer, M.C. Tenney (red.), Warszawa 2007.
- Targum Neofiti 1. Księga Rodzaju: tekst aramejski – przekład, aparat krytyczny – przypisy*, oprac. i tłum. M.S. Wróbel, Lublin 2014.
- Targum Pseudo-Jonathan Genesis. Translated, with Introduction and Notes*, seria: *The Aramaic Bible 1b*, M. McNamara (ed.), Collegeville 1992.
- Targum Pseudo-Jonathan*, S.A. Kaufman (ed.), Cincinnati 2005.
- The Targums from the Files of the Comprehensive Aramaic Lexicon Project*, serie: *Logos Bible Software 9*, S.A. Kaufman (ed.), Cincinnati 2004.
- Vaux de R., *Instytucje Starego Testamentu*, t. 1–2, Poznań 2004.
- Wenham G.J., *Genesis 16–50*, seria: *Word Biblical Commentary 2*, Dallas 1994.
- Wróbel M.S., *Wprowadzenie do Biblii Aramejskiej*, Lublin 2017.
- Wyrzykowski M., *Reinterpretacja Księgi Kapłańskiej 18,5 i Księgi Powtórzonego Prawa 30,11-14 w Liście do Rzymian 10,4-8. Analiza intertekstualna*, seria: *Rozprawy Naukowe – Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu 105*, Wrocław 2021.
- York A.D., *The Targum in the Synagogue and in the School*, „Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period” 10/1 (1979), s. 74–86.

MATEUSZ WYRZYKOWSKI (KS. DR) – ksiądz archidiecezji warszawskiej; doktor teologii biblijnej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Ukończył seminarium translatorskie prowadzone przez Nida Institute, American Bible Society na Pontificia Università Urbaniana oraz Podyplomowe Studium Retoryki na Uniwersytecie Jagiellońskim. Wykładowca na Akademii Katolickiej oraz w Seminarium Duchownym w Warszawie.